

नेपाली रत्यौली गीतको वस्तुयोजना

उपप्रा. शालिकराम पौड्याल (विद्यावारिधि)

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा नेपाली रत्यौली गीतको वस्तुयोजनाको अध्ययन गरिएको छ । विभिन्न जिल्लामा रत्यौली गीत गाउने महिलाहरूबाट रत्यौली गीत सङ्कलन गरिएको छ र त्यसलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस्ता सामग्री क्षेत्रीय अध्ययन विधिबाट सङ्कलन गरिएको छ । रत्यौली गीतको अवधारणा र विश्लेषणको ढाँचा निर्माणका लागि रत्यौली गीतका बारेमा गरिएका अध्ययनलाई द्वितीयक स्रोतको सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यस्ता सामग्री पुस्तकालय कार्यबाट सङ्कलन गरिएको छ । दुलहा अन्माइसकेपछि दुलहाका घरमा महिलाहरू जम्मा भई स्त्रीपुरुषका बिचको प्रेमलीला, रतिरागमा आधारित भई अभिनय गर्दै नाच्दै गाइने संस्कारसम्बद्ध लोकगीत रत्यौली हो । रातभरि गाइने तथा रतिरागात्मक एवम् अश्लीलता पाइने भएकाले रत्यौली गीत भनिएको हो । सहभागिताका दृष्टिले नारीमात्र सहभागी हुने रत्यौली गीतलाई रतेउली, रतेली आदि पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । रत्यौली गीतको विश्लेषणका लागि वस्तुयोजनाअन्तर्गत वस्तुको आदि, मध्य र अन्त्य भागमा गाइने रत्यौली गीतलाई प्रस्तुत गरिएको छ । रत्यौली गीतको आदिभागमा दुलहा अन्माउने वेलामा माङ्गलिक भाव प्रकट हुने गीत गाइन्छ । मध्यभागमा बढी मात्रामा रतिराग, प्रेम, व्यङ्ग्य आदि प्रकट हुने गीत गाइन्छ । अन्त्यभागमा माङ्गलिक, संस्कारजनित भाव व्यक्त हुने गीत गाइन्छ । विवाहका उत्सवका दिन गाइने रत्यौली गीतको वस्तुमा पाइने हास्यव्यङ्ग्यात्मता, अभिनयात्मकता, नारीका पीडा, शृङ्गारिकता, रतिरागात्मकता, अश्लीलता, संस्कार र व्यावहारिक शिक्षा आदि विषयको विश्लेषण गरिएको छ । यी अध्ययनका आधारमा रत्यौली गीत नेपाली समाजमा विवाह उत्सवका वेलामा मनोरञ्जनका लागि नारीहरू दुलहाका घरआँगनमा जम्मा भई गाइने संस्कार गीत भएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अश्लीलता, नारीका पीडा, रतिराग, व्यावहारिक शिक्षा, हास्यव्यङ्ग्य अभिनय ।

१. विषयपरिचय

लोकगीत लोकसमाजले परम्परादेखि गाउँदै आएको गीत हो । नेपाली समाजमा यस्ता लोकगीत विभिन्न पर्व, सन्दर्भ र अवसरमा गाउने गरिन्छ । नेपाली लोकगीत सदावहार गीत, संस्कार गीत, पर्व गीत, धार्मिक गीत, श्रम गीत आदि हुन्छन् । जन्म, व्रतबन्ध, विवाह आदिका अवसरमा गाइने गीत संस्कार गीत हुन् । यस्ता संस्कार गीतमा माँगल, फाग, सगुन, रत्यौली आदि पर्छन् । मान्छेका जन्मदेखि मृत्युसम्म विभिन्न प्रकारका संस्कारहरू गरिन्छन् । ती संस्कारमध्येको एउटा संस्कार विवाह संस्कार हो । विवाह संस्कारमा पनि विभिन्न प्रकारका गीतहरू गाइन्छन् । विवाह संस्कारमा गाइने त्यस्ता गीतहरूमध्येको एउटा रत्यौली गीत हो । विवाहका लागि दुलहाका घरबाट दुलहासहित जन्ती दुलहीका घरतिर हिँडेपछि विशेष गरी रातिमा रतिरागयुक्त गीत र अभिनयसितको नाच नै रत्यौली हो । रत्यौली गीत विवाहका अवसरमा महिलाको समूह मिलेर रतिराग, प्रेम, शृङ्गारिक भाव आदिको अभिव्यक्ति दिँदै गाइने गीत हो । रत्यौली गीतमा

महिलाहरू मात्र सहभागी हुन्छन् । यसमा नारी मनोविज्ञान, पारिवारिक विषयहरू, बृहारी आएपछि सासुले घर छाड्नुपर्ने अवस्थासमेत आउन सक्ने जस्ता पीडाहरू पोख्ने गरिन्छ । पुरुषको सहभागिता निषेधित भएकाले रत्यौली पूर्णतः नारी गीत हो । विवाहका समयमा गाथा गाउने परम्परा राम र सीताबिच विवाह हुँदा भएको पाइन्छ । राम सीताको विवाहको समयमा जनकपुरका महिलाहरूले जन्तीलाई गीतबाट नै जिस्क्याएको उल्लेख भएकाले त्यतिबेला पनि गाथा गाउने चलन रहेको मान्न सकिन्छ । यसै परम्पराबाट रत्यौलीको विकास भएको हो । दुलहा अन्माएपछि केटाका घरमा छिमेकका नारीहरू जम्मा भएर रमाइलो आयोजना गरी खेलिने र रतिरागात्मक गीत गाइने हुँदा रत्यौली भनिएको हो । रातिमा गाइने भएकाले रत्यौली नामकरण भएको रत्यौली गीत आजकल दिनमा बिहे हुने भएकाले दिनमा पनि रत्यौली गीत गाइन्छ । । पहिले विवाह रातिमा हुन्थ्यो । बिहेका जन्ती प्रस्थान गर्नुअघि बालेको दियो निम्न नदिन र जिउँती लेख्न महिलाहरू जम्मा भएर मनोरञ्जनका लागि रत्यौली गीत गाइने गरिन्थ्यो । हिजोआज विवाह प्रायः दिउँसोका समयमा हुने भएकाले रत्यौली गाए पनि रत्यौलीको मौलिकपन क्रमशः हराउँदै गएको छ । रत्यौली गाउँदा पहिले महिलाहरूले ताली बजाउने गर्थे भने हिजोआज मुजुरा, मादल, खैजेडी आदि पनि बजाउन थालेका छन् । रत्यौलीमा सहभागी भएका महिलाहरूलाई टपरीमा रोटी, चिउरा, अचार, तरकारी खान दिने चलन छ । कतै कतै रत्यौलीमा बोको काटेर भोज गर्ने चलन पनि छ । लोकसाहित्यका अध्येता धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, कृष्णप्रसाद पराजुली, जीवेन्द्रदेव गिरी, चूडामणि बन्धु, मोतीलाल पराजुली, कपिलदेव लामिछाने, कुसुमाकर न्यौपाने आदिले रत्यौली गीतका बारेमा सामान्य रूपमा चर्चा गरे पनि विस्तृत अध्ययन हुन सकेको पाइँदैन । यस अध्ययनमा विशेष गरी लुम्बिनी प्रदेशका तराई र पहाडी जिल्लामा विवाहका अवसरमा गाइने गरेका रत्यौली गीतको अध्ययन गरिएकाले यो अध्ययन उपयोगी रहेको छ । प्रस्तुत लेखको मुख्य समस्या रत्यौली गीतको वस्तुयोजना के कस्तो रहेको हुन्छ भन्ने रहेको छ भने रत्यौली गीतको वस्तुयोजना र त्यसमा पाइने विशेषताको अध्ययन गर्नु नै यस लेखको उद्देश्य रहेको छ । यस लेखमा लुम्बिनी प्रदेशका गुल्मी, अर्घाखाँची, पाल्पा, नवलपरासी, रूपन्देही जिल्लामा प्रचलित रत्यौली गीतको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

२. अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा नेपाली रत्यौली गीतको अध्ययन गरिएको छ । यस लेखमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रूपन्देही, नवलपरासी, पाल्पा, अर्घाखाँची, गुल्मी जिल्लाका स्थानीय महिलाहरूले विवाहका अवसरमा गाउने गरेको रत्यौली गीतलाई लिइएको छ । रत्यौली गीतको अवधारणाको अध्ययनका लागि विभिन्न लोकसाहित्यका अध्येताले गरेका अध्ययन सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यहाँ प्राथमिक स्रोतको सामग्री क्षेत्रीय अध्ययन विधिबाट तथा द्वितीयक स्रोतको सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । गुणात्मक प्रकृतिको यस अनुसन्धानमा दुवै प्रकारका सामग्रीहरूको प्रयोग गरी रत्यौली गीतको वस्तुयोजनाको अध्ययन गर्न विश्लेषणको एउटा सैद्धान्तिक अवधारणा तयार पारिएको छ र गीतविश्लेषणबाट सामग्रीको व्यवस्थापन गर्दै अर्थापन गरिएको छ ।

३. सैद्धान्तिक अवधारणा

वस्तु भनेको विषयवस्तु हो । साहित्यमा मूलतः आन्तरिक र बाह्य रूप हुन्छन् । कथानक, घटना, क्रिया, द्वन्द्व, मूलकथ्य वा भाव-विचार आन्तरिक रूप हुन् भने भाषाशैली, छन्द, अलङ्कार, सर्गबद्धता आदि बाहिरी पक्ष हुन्छन् । यिनै अन्तर्बाह्य संरचनाका आधारमा कृतिको वस्तु र रूप गरी दुई दृष्टिले हेरिन्छ । साहित्यमा प्रस्तुत सामग्री नै विषय हुन्छ । कृति रचनाका निमित्त जीवनजगत्बाट लिइएको यथार्थता विषय हो (ढकाल, २०७५, फागुन २) । यसैलाई वस्तु भन्न

सकिन्छ । गीतमा रहने अन्तर्वस्तुहरू नै त्यसका वस्तु हुन्छन् । भाव, विचार र घटना वा सन्दर्भजन्य वस्तु नै विषय हुन् (सुवेदी, २०५७, पृ. ३०) । अन्तर्वस्तुलाई विश्लेषण गरेर भाव र विषयको मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । केन्द्रीय भावका आधारमा विषयको व्याख्या हुन्छ । कुनै पनि कृतिमा घटित घटना, प्रसङ्ग, ढाँचा वा रूपरेखा, द्वन्द्व आदि कार्यव्यापारका रूपमा विकसित हुँदै कार्यकारण शृङ्खलामा बाँधिँएर कथानकका रूपमा विकसित भएर मूलभाव, विचार वा मूलकथ्य प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यसरी हेर्दा गीत, कवितामा निहित विचार, घटना, द्वन्द्व, कथ्य आदिको समग्र रूपलाई नै वस्तु वा वस्तुतत्त्व मान्न सकिने देखिन्छ (गौतम, २०६९, पृ. ९०) । गीतको मूलतत्त्व, अङ्ग वा घटकका रूपमा रहने केन्द्रीय कथ्य वा भाव-विचार र त्यससँग सम्बद्ध सन्दर्भसामग्री वस्तुका रूपमा रहेका हुन्छन् । जे बारे रचना गरिन्छ वा लेखिन्छ त्यो नै विषय हो । कुनै विषयको बीज विचार वा केन्द्रीय विचारलाई विषयसूत्र भनिन्छ । प्रत्येक कृतिलाई एउटा विषयसूत्रको मूर्तरूप मानिन्छ (शर्मा, २०६३, पृ. ५६४) । प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशले कुनै रचना, कृति, निर्माण, चित्र आदिको मुख्य विषयलाई वस्तु भनेर परिभाषित गरेको छ । एरिस्टोटलले वस्तुका सन्दर्भमा मुथोस् शब्द प्रयोग गरेका छन् । उनले विषय आदि, मध्य र अन्त्यको ढाँचामा निश्चित आयामयुक्त हुने बताएका छन् (शर्मा, २०६३, पृ. ५६३) । समाजका समस्या, परिस्थिति, संस्कार, संस्कृति, आस्था, विश्वास, परम्परा, मायामोह, प्रेम, दुःखसुख, जीवनसंघर्ष आदि विषयवस्तुका स्रोत हुन् । जुनसुकै कृतिमा नभई नहुने कुरालाई वस्तु मानिन्छ । वस्तुका सन्दर्भमा खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६२) को अवधारणा यस प्रकार रहेको छ :

कृतिमा बाह्य प्रकाशनको सारभूत अंश वा सारतत्त्व तथा आन्तरिक सत्त्व वा गुदीलाई वस्तु भनिन्छ । यो जुनसुकै कृतिलाई अस्तित्व प्रदान गर्ने सर्वप्रमुख तत्त्व हो । वस्तुविना कृतिको संरचना तयार हुँदैन । यसअन्तर्गत विषय, सत्त्व, आधारतत्त्व र यथार्थ पर्छन् । कृतिको विशेष र आवश्यक घटक मानिने वस्तु कृतिको प्रकृतिअनुरूप फरक हुन्छ । प्रगीतात्मक कवितामा मुख्यतः भाव वा विचार, आख्यानतात्मक कवितामा घटना, प्रसंग वा कथानक र नाटकीय कवितामा कार्यव्यापार वा द्वन्द्वका रूपमा वस्तुको उपस्थिति रहन्छ । (पृ. २१९)

रत्यौली गीत प्रगीतात्मक ढाँचाको मानिन्छ । प्रगीतात्मक गीतमा विचार र संवेगको विषयगत अभिव्यक्ति, वैयक्तिकता, काल्पनिकता, रागात्मक सूक्ष्मता जस्ता आधारभूत विशेषता रहन्छन् । यस्ता प्रगीतको विषयवस्तु प्रेमीप्रेमिका, देवतासँग सम्बद्ध प्रेम, मृत्यु, प्रकृति, धर्म, घरायसी, सामाजिक, आर्थिक सन्दर्भहरू, हर्षविस्मात्, घृणा, द्वेष, ईर्ष्या, इच्छा, आकाङ्क्षा, विरह, वेदना, पीडा आदि अनुभवका विभिन्न पक्षहरू हुन सक्छन् (लुइटेल्, २०६२, पृ. २०६) । प्रगीतात्मक ढाँचाको रत्यौली गीतमा आख्यानको प्रयोगमा न्यूनता देखिन्छ । यसमा प्रायः टुक्रै आख्यान सन्दर्भहरू आएका हुन्छन् । विभिन्न घटना सन्दर्भलाई एक दुई हरफ मै प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । कतै कतै राम र सीताको स्वयम्बरको कथाको वर्णन पनि रत्यौली गीतमा आएका हुन्छन् तर यी निश्चित परिस्थितिलाई द्योतन गर्नका लागि आउने भएकाले रत्यौली गीत प्रगीतात्मक ढाँचाकै हुन्छ । रत्यौली गीत विवाह संस्कारसँग सम्बद्ध भएकाले यस्ता गीतमा जीवन भोगाइका सुखदुःख, हर्षविस्मात्, उज्याला अँध्यारा, नीति शिक्षा, संस्कार शिक्षा, संस्कृति, परम्परा आदि विषयवस्तुको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता विषयवस्तुको प्रस्तुति लयात्मक तरिकाले गाउँदै नृत्य र अभिनयका साथ गरिन्छ ।

गीतको वस्तुको ढाँचा आदि, मध्य र अन्त्यको क्रममा रहेको हुन्छ । गीतको आदिभागमा विषयको स्थापना हुन्छ । रत्यौली गीत विवाह संस्कारसँग सम्बन्धित रहेकाले आदिभागमा विवाहको प्रारम्भमा गरिने क्रियाकलापको वर्णनसहित मङ्गलकामना गरिन्छ । गीतको मध्यभागमा विषयले मूर्तरूप लिन्छ । रत्यौली गीतको मध्यभागमा खासखास विषय र सन्दर्भ आएको हुन्छ । महिला मात्र सहभागी हुने हुँदा रतिरागात्मक र शृङ्गारिक विषय गीतमा आएको हुन्छ । अन्त्य

भागमा गीतको उपसंहार हुन्छ। रत्यौली गीतको अन्त्य भागमा विवाह संस्कारको समापक भागका क्रियाकलापको वर्णन गरिन्छ। यही आदि, मध्य र अन्त्यको ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको रत्यौली गीतको वस्तुबाट विभिन्न भावसन्दर्भ प्रकट भएका हुन्छन्। यसप्रकार रत्यौली गीत विवाहमा दुलहाका घरबाट जन्ती हिँड्नुपूर्व गरिने कर्म र जन्ती प्रस्थान गरेको अवस्था, दुलहीका घरमा गरिने कर्मदेखि पुनः दुलहाका घर भित्रिँदासम्मका सन्दर्भलाई समेटेर गाइने भएकाले रत्यौली गीतको वस्तुयोजनालाई आदि, मध्य र अन्त्यको ढाँचामा विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

४. विमर्श र परिणाम

नेपाली लोकगीतका विविध भेदमध्ये संस्कार गीतका रूपमा रहेको रत्यौली गीतको अध्ययन गर्ने काम यस लेखमा गरिएको छ। यस क्रममा रत्यौली गीतको वस्तुयोजनाअन्तर्गत रहेर रत्यौलीको प्रस्तुतीकरणमा पाइने आदि, मध्य र अन्त्यको ढाँचालाई अध्ययन गरिएको छ। रत्यौली गीतको वस्तुमा बेहुलो अन्माउनुअघि, बेहुलो अन्माएपछि र बेहुलाबेहुली घर भित्रिँदासम्मका सन्दर्भ आएका हुन्छन्। यसलाई रत्यौली गीतको आदि, मध्य र अन्त्यको ढाँचा मानी विश्लेषण गरिएको छ। साथै रत्यौली गीतको वस्तुमा पाइने विषय हास्यव्यङ्ग्य, नारीका पीडा, अभिनय, रतिराग र अश्लीलता, संस्कार र व्यावहारिक शिक्षा आदिका बारेमा समेत अध्ययन गरिएको छ।

४.१ वस्तुयोजना

सनातन हिन्दु परम्पराका सोह्र संस्कारमध्ये विवाह एउटा संस्कार हो। विवाहका समयमा गाइने गीत रत्यौली हो। विवाहमा आउने कुलपरीक्षादेखि, विवाहमुहूर्त, पूर्वाङ्ग, साइतपत्र (साइपाटा), माहुरविधि, वरयात्रा, स्वयंवर, वरस्वागत, कन्यादान, अग्निस्थापना, शिलापूजन, वधूअभिषेक, सूर्यदर्शन, सिन्दूरदान, आसनपरिवर्तन, गोदान, वधूप्रवेश, दुलही अन्माउने र भित्र्याउने, चतुर्थी कर्मजस्ता विविध विधिका विषय रत्यौली गीतमा आउँछन् (शर्मा, २०७६, चैत्र १)। विवाहका अवसरमा दुलहाका घरमा बालिएको शुभसूचक बत्ती कुनै भनी जम्मा भएका महिलाहरूले गाउने सामूहिक गीत रत्यौली गीत हो। यो गीत गाउँदा हा, बाँदुरै, होइ, ओहोइ, हे, हो लगायतका थेगाको प्रयोग हुन्छ (न्यौपाने, २०७५, माघ २४)। विवाहका समयमा गाइने भएकाले नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययनमा यसलाई संस्कार गीत मानिएको छ। रत्यौली विवाहको दिन जन्ती अन्माइसकेपछि नयाँ दुलही घरमा नभित्र्याएसम्म केटाको घरमा नारीहरूले मनाउने उत्सव हो (शर्मा, २०७६, चैत्र १)। यसमा महिला मात्र सहभागी हुन्छन्। यस संस्कारले अविवाहित केटीहरूलाई यौन शिक्षाप्रतिको जिज्ञासा जगाइदिन्छ (पराजुली, २०७८, असार २६)। रत्यौली गीत गायन र प्रदर्शनमा महिलाको मात्र सहभागिता हुन्छ। रत्यौली गीतलाई नृत्य र अभिनयले विशेष रोचक तुल्याउने हुँदा यो गीत गाउँदा एक मात्र महिला नर्तकीका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् भने अर्की महिलाले पुरुषको वेशभूषामा सजिएर पुरुषको अभिनय गर्छिन्। त्यही पुरुषको भेषमा नाच्ने र अभिनय गर्ने व्यक्तिलाई लुठो भन्ने चलन छ (न्यौपाने, २०७५, माघ २४)। लुठो नाटकको विदूषक जस्तै पात्र हो। पुरुषको सहभागिता निषेध गरिएको रत्यौली गीत नारीहरूले पुरुषका वेश र स्वाँग रचेर प्रहसनात्मक ढङ्गमा रतिरागात्मक भावना, कटाक्ष र मनका उकुसमुकुस पोख्ने नारीगीत हो। दुलहा अन्माएपछि एउटा कोठा लिपेर शुद्ध पारी जिउँती लेखिन्छ, पूजा गरी बत्ती बालिन्छ र शृङ्गारिक भावका गीत गाउँदै नाचगान गरिन्छ (पराजुली र गिरी, २०६८, पृ. ४९)। 'रात' र 'यौली' बाट बनेको 'रत्यौली' तथा 'रात' र 'एली' बाट बनेको 'रतेली' व्युत्पत्तिले अश्लीलतासमेत पाइने रातभरि गाइने गीत भन्ने बुझाउँछ भने 'रति' र 'लीला' व्युत्पत्ति गर्दा रतिरागात्मक एवम् अश्लीलताको सङ्केत गर्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. १३५)। रत्यौली गीत अश्लील र श्लील दुवै प्रकारका हुन्छन्।

रत्यौली गीतको वस्तुयोजनालाई आदि, मध्य र अन्त्यको ढाँचामा प्रस्तुतीकरण गरिएको हुन्छ । रत्यौली गीतको आदिभागमा विवाहका वेलामा दुलहा सिँगार्ने कार्यदेखि दुलहा अन्माउने बेलासम्मका विभिन्न घटनाहरूको वर्णन गरिन्छ । यसलाई बेहुलो अन्माउनुअघिको भागका रूपमा लिन सकिन्छ । यतिवेला श्लील खालका रत्यौली गाइन्छन् (न्यौपाने, २०७५, माघ २४) । रत्यौली गीत विवाह पद्धतिअनुसार निश्चित क्रममा गाइन्छ । विवाहमा जन्ती प्रस्थानपूर्व गरिने कर्म र जन्ती प्रस्थान गरेको अवस्था, दुलहीका घरमा गरिने कर्मदेखि पुनः दुलहीको गृहप्रवेशसम्मका सन्दर्भलाई समेटेर रत्यौली गीत गाउने चलन छ । यस्ता रत्यौलीमा आफूले जन्माएर हुर्काएको छोरो अब बिहेपछि टाढा हुने आशङ्का राखेका बाबुआमाको कारुणिक अवस्थाको वर्णन गरिएको हुन्छ । दुलहाको घरमा गरिने विभिन्न कर्म, सिँगारपटार र आमा तथा दिदीबहिनीसँग टीका लगाएर विदा हुँदाका अवस्थामा यस्ता गीत गाइन्छन् । यतिवेलाका गीतमा माङ्गलिक भावना प्रकट भएको हुन्छ :

ए आमा लाइदिनुस् टीका

शुभ साइतको वेलामा

जीवन साथी लिनलाई गए

कैल्यै पनि बिरानो नभए ।

मै हुँ बाबु मायाको खानी,

रुँदा दिन्थेँ हातैको सिरानी ।

तिम्लाई खुवाए मैले त खाइँन,

छोरो ठुलो भएको चाल पाइँन ।

(स्रोत : सुमित्रा रेग्मी, मालिका गाउँपालिका, वडा न. ४, अर्खाबाड, गुल्मी)

बाबु तिमी संसारै भुले,

जन्म दिने बाउआमा नभुले ।

आमाले सारेको फूल,

बाबुले कैले नि नभुल ॥

कति राम्रो देखियो काले,

ढाका टोपी दुबोको मायाले ॥

छुट्टै अर्थ दुबोको मालाको,

रीति हाम्रो बाजेकै पालाको ।

लगेउ सारी फूल बुट्टा भरेर,

रुद्री पूजा घरशान्ति गरेर ।

लैजाऊ सिन्दूर, पोते र काटा,

दहीको ठेकी सात कन्या साइत पार ।

हातमा कलश वर पीपल पात राखी,

ल्याऊ बाबु अग्निमा हात राखी ।

गयो छोरो फूलमाला भिरेर

दुधको भाडा सारीले तिरेर ।

(स्रोत : सीता गोदार, बन्दीपोखरा, वडा न. ५ पाल्पा)

दाजुभाइ दुगुरे जन्त,
 रत्यौलीमा भुलाइन्छ यो मन् त ॥
 भाइ गयो फूलमाला फल्काउँदै,
 ल्याउँछ दुलही दोसल्ला टल्काउँदै ॥
 जिउँती लेख दुलहाकी दिदी,
 जोगाऊ आफ्नो पुरानो संस्कृति ॥
 गएँ आमा डोलीमा चढेर,
 नरोऊ आमा पिढीमा बसेर ॥

(स्रोत : शिला सापकोटा, बुटवल उपमहानगरपालिका, वडा नं. १६, सेमलार रूपन्देही ।)

माथिका रत्यौली गीतमा विवाहका दिन दुलहा सिँगार्नेदेखि अन्माउने वेलासम्मका विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ । गीतमा दुलहा पठाउने शुभसाइतमा आमाले टीका लगाइदिने र आशीर्वाद दिने नेपाली संस्कृति फल्केको छ । यी गीतमा विवाह गरेर श्रीमती ल्याइसकेपछि बिरानो नहुन र बाबुआमालाई माया गर्न सन्देश दिइएको छ । हिजोको सानो छोरा आज ठुलो भएर जीवन साथी लिन हिँडेको, आएपछि पनि जीवन यस्तै राम्रो होस् भन्ने बाबुआमाको चाहना प्रकट भएको छ । बाबुआमाले आफ्नो रहर, इच्छा, चाहना मारेर सन्तानको इच्छा, रहर पूरा गरिदिएको कुरा कहिल्यै नबिर्सन, आमाले आफूले नखाएर पनि छोरालाई खुवाएर हुर्काएको सम्झाउँदै दुलही ल्याइसकेपछि आमा बाबुलाई हेला नगर्न अनुरोध गरिएको छ । यसमा छोराको विवाह गरेर श्रीमती ल्याएपछि बाबुआमालाई हेला गर्ने अवस्था नेपाली समाजमा देखिएकाले त्यसो नगर्न शिक्षा दिने काम गरिएको छ । त्यस्तै यहाँ दुलहाको सुन्दरताको प्रशंसा, दुलहाले विवाहमा दुबोको माला र ढाका टोपी लगाउने चलन, घरमा ग्रहशान्ति र रुद्री पूजा गरिने संस्कार, सिन्दूर, पोते लिएर जाने, सातजना कन्या र दहीको ठेकी अगाडि लगाएर साइत पार्ने, हातमा कलश लिने, दुधको भाडा तिर्न छोराको आमालाई सारी दिने चलन, जन्ती प्रस्थान गरेपछि दुलहाका दिदी वा बहिनीले जिउँती लेख्ने संस्कार र परम्परालाई व्यक्त गरिएको छ । यतिवेला गाइने रत्यौली गीत सबैको समुपस्थितिमा गाइने हुँदा यस्ता गीत अश्लील नभई श्लील र सन्देश दिने खालका हुन्छन् ।

रत्यौली गीतको मध्यभागमा विवाहमा दुलहा जन्तीका साथ दुलहीको घरतर्फ प्रस्थान गरेपछि गाइने गीत पर्छन् । यसलाई बेहुलो अन्माएपछिको भागका रूपमा लिइन्छ । यसअन्तर्गत दुलहा दुलही लिन गएदेखि जग्गेका कर्म, सिन्दूर हालेको र दुलही घरमा भित्र्याउँदासम्मको वर्णन गरिन्छ । यस समयमा विभिन्न भागमा गीत गाउँदा महिला मात्र सहभागी हुने हुँदा श्लील र अश्लील दुवै खालका रत्यौली गीत गाइएको पाइन्छ । यस्ता गीतमा बढी मात्रामा शृङ्गारिक र रतिरागात्मक भाव प्रकट भएको हुन्छ । अश्लील खालका रत्यौली गीत गाउँदा महिलाहरू पुरुषको वेशभूषा लगाएर लुठो बनी अनेक प्रकारका यौन क्रियाकलाप गरेर मनोरञ्जनात्मक प्रस्तुति गरेका हुन्छन् । यतिवेला पुरुषको प्रवेश पूर्णरूपमा निषेध गरिएको हुन्छ । कुनै पुरुष आइहालेमा महिलाहरूले उक्त पुरुषलाई महिलाको समूहमा ल्याएर बेइज्जत गर्ने गर्छन् । भनिन्छ, पहिले पहिले रातिको समयमा गाइने यस्ता रत्यौली गीत सुन्ने जन्ती नगएका पुरुष कमल ओढेर परालको टौवामा लुकेर सुन्ने गर्थे ।

मेरो भाइ कहाँ पुगे होला
 यतिवेला ओढायो दोसल्ला ।

स्वयंवरको आइपुग्यो बेला,
फूलमाला साटासाट यो बेला ।
(जवाली, २०६७, पृ. २३०)

सिन्दूर हाल्ने भैसक्यो बेला,
माइती नजिक नबसे यो बेला ।
उठ माया उज्यालो भयो,
भाले बास्यो डाँडैमा घाम लायो ॥
उठ्ने गरी हातैमा ठेला,

लगन गाँठो पार बाबु फुस्केला
सलल बगेको खोली,
याँ रमाइलो वाँ दुलही रोइहोली ।

बटौलीमा किनेको ऐना, रूँदै पछि ला होलान् भाइ बैना ।
दाइ गयो म जान पाइँनँ, फूल भरेको पुतली रेलैमा ।

(स्रोत : लक्ष्मी सापकोटा, तिलोत्तमा नगरपालिका, वडा न.३, समावेशी टोल, रूपन्देही ।)

मुट्टु भिकी दिँदै छु आज,
पाले पुन्य मारे पाप ज्वाइँ राजा ।
धन्नै परान गथेन जन्माउँदा,
मुर्छाँ परे डोलीमा अन्माउँदा ।

भोलि चाँडै दुराने आए,
कुलको इज्जत सम्भरेर घर खाए ।

(स्रोत : मीना वाग्ले, सिद्धार्थनगर नगरपालिका, वडा न. ८, अन्नपूर्ण टोल, रूपन्देही ।)

माथि प्रस्तुत गरिएका रत्यौली गीतमा दुलहा घरबाट दुलही लिन निस्किएपछि दुलहाले स्वयंवर गरेदेखि दुलही अन्माउने बेलासम्मका कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै दुलहीका घरमा पुगेपछि विवाह पद्धतिअनुसार गरिएका विवाह कर्मका गतिविधिको चित्रण गरिएको हुन्छ । दुलही अन्माएको, दुलहीका घरका परिवारका सदस्यको बिलौना, दुलही लिएर दुलहाका घरतिर आउँदै गरेको, दुलही भित्र्याएको, सासुको बिलौना, सासुले बेहोर्नु परेको अपमान, दुलहा दुलहीको स्वच्छन्द व्यवहार, दुलही आएपछि घरमा आएको परिवर्तन, दुलहाको व्यवहार, दुलहीले गर्ने गतिविधि आदिको वर्णन गरिन्छ । दुलही अन्माएर बिदावारी गरिएको अवस्था, दुलही लिएर दुलहाका घरतिर आउँदै गरेको, दुलहीले सासूसुरालाई गरेको व्यवहार, छोराबुहारीको व्यवहार, सासुले बेहोर्नु परेको अपमान आदिको वर्णन मध्य भागमा हुन्छ । दुलहाको घरमा दिउँसो महिलाहरू पुरुषका पोसाक लगाई सन्दर्भपरक विभिन्न गीतहरू गाउने नाच्ने गर्दछन् । पुरुषहरूका लागि पूर्णतः निषेध गरी अभिनेता अभिनेत्री महिला नै हुन्छन् । महिलाहरूको मात्र सहभागिता हुने भएकाले अश्लील गीतहरू पनि गाइने गरिन्छ ।

रत्यौली गीतको अन्त्य भागमा मङ्गलकामनाका भाव भएका रत्यौली गीत गाइन्छन् । नवदम्पतिको जीवन सुखमय बनोस्, सन्तानको सुवास फैलियोस्, देवीदेवताले रक्षा गरून् आदि मङ्गलकामनाको भाव भएका रत्यौली गीत गाउँछन्

(न्यौपाने, २०७५, माघ २४) । यस्ता रत्यौली गीतमा दुलहीलाई घरभित्र प्रवेश गराउँदाका सन्दर्भ, माइतीको छोरीसँगको विछोड हुँदाका पीडाका भाव व्यक्त भएको हुन्छ । जस्तै :

गालाभरि आँसुका धारा
घर भनेर आउँदै छिन् बिचरा
ल्याए दुलही जन्तीले घेरेर
आमा रुन्छिन् जगिया हेरेर

ल्याउनुस् आमा बालेर बत्ती
ल्याएँ मैले जुग जाने श्रीमती
कति राम्रा मुलाका चाना
आजदेखि बाबुका दुई जना

(स्रोत : कमला क्षेत्री, सन्धिखर्क नगरपालिका, वडा न. २, शङ्खेटारी, अर्घाखाँची)

यही हो तिम्रो जुग जाने घर
राम्रो गर सबैको मन पर
दुःख सुख गरेर खाए
सासूसँग कहिल्यै नै मुख नलाए

आऊ बुहारी लचिन लिएर
भित्र पस दक्षिणा दिएर
यति कुरा नानीले जाने
सासू हैन आमा हो भन्ठाने

लक्ष्मीले टेकेको पाइलो ।

हेर आमा ! घर कति रमाइलो ॥

ख्याल गरे इस्ट र मित्र,
दाहिने पाइलो चालेर जाऊ भित्र ।

बस बस भूयाल ढोका उधारी,
पाथी भर्छिन् सासू र बुहारी ॥
दुई चिम्टी सिन्दूर दिएर
आयो छोरो श्रीमती लिएर ।

ल्याइन् आमा औँठी र सारी,
बुहारी छिन् सक्षम र संस्कारी ।

(स्रोत : मीना वाग्ले, सिद्धार्थनगर नगरपालिका, वडा न. ८, अन्नपूर्ण टोल, रूपन्देही ।)

रत्यौली गीतको अन्त्य भागमा दुलहीको गृहप्रवेशदेखि दुलहा दुलही धुर्पाइलो फर्काउन जाँदासम्मका कुरालाई समेटेर गीतहरू गाइन्छन् । यसलाई बेहुलाबेहुली भित्रिने वेलाको भागका रूपमा लिइन्छ । यी गीतहरूमा आसिक् भावयुक्त रत्यौली गाउने गरिन्छ । सासूबुहारीको, दुलहा दुलहीको, ससुरा बुहारीको, दिदीबहिनीको सम्बन्धका बारेमा गाइने यस्ता

गीतमा माया, संस्कार, इज्जत, प्रेमलीलायुक्त भाव आएका हुन्छन् । सासूले बुहारीलाई सिकाइ, सम्झाइ गरेको, नयाँ घरमा आएकी दुलहीलाई सान्त्वना दिएको, छिमेकी दिदीबहिनीले दुलहा दुलहीलाई सम्झाएको आदि विषय पाइने यस्ता गीतमा जन्मघर र कर्मघरको इज्जत राख्नुपर्ने, सासूससुराको मानमर्यादाको ख्याल राख्नुपर्ने जस्ता कुराहरू व्यक्त भएको पाइन्छ । यतिवेला माइती घर छोडेर आएकी दुलहीलाई सासू पनि आमाजस्तै रहेकी, राम्रो घर परेकाले खुसी रहनुपर्ने जस्ता माया, करुणा, सद्भावयुक्त गीतहरू गाउने गरिन्छ ।

४.२ वर्ण्य विषय

रातमा गाइने भएकाले तथा रतिक्रीडाका भाव प्रस्तुत गर्दै गाइने भएकाले रत्यौली गीत भनिएको पाइन्छ । पश्चिम नेपालमा छैँटी, व्रतबन्ध र विवाह जस्ता संस्कारका अवसरमा रातभर जाग्राम बसी गाइने गीतलाई रतेली भनिन्छ भने केन्द्रीय र पूर्वी नेपालमा दुलहा अन्माएपछि नारी समाजले मात्र गाउने र नाच्ने गीत र नृत्यलाई रत्यौली भनिन्छ (बन्धु, २०५८, पृ. १६१) । रत्यौली गीतमा सर्वप्रथम माँगल गाइन्छ र त्यसपछि मनोरञ्जनात्मक तरिकाले गीत गाउँदै नाच्ने गरिन्छ । विवाहको समयमा गाउने गरिएका गीतमध्ये विवाहको प्रक्रिया सुरु भएदेखि नै मङ्गलको कामना गर्दै गाइने माँगल गीत हो । यस्ता माँगल गीतमा विशेषगरी भगवान्का स्तुति गरिन्छ (अर्याल, २०७६, मङ्सिर १) । यस्ता माङ्गलिक गीतहरू विवाहको मण्डप बनाउने बेलामा, दुलहा जग्गेमा बस्दा, दुलहा अन्माउँदा वा बेहुली भित्र्याउने बेलामा गाइन्छ । यसमा पुरुष पनि सहभागी हुन सक्छन् । रत्यौलीमा नारीहरूले पुरुषको वेशभूषा र स्वाँग रचेर प्रहसनात्मक ढङ्गमा रतिरागात्मक भावना, कटाक्ष र मनका उकुसमुकुस पोख्छन् (शर्मा र लुइटेल, २०६३, पृ. १३५) । मङ्गल कामनाको लागि गाइने माँगल गीत होस् या रतिरागले ओभिलो बनेको रत्यौली नै विवाह संस्कारका मूलभूत साङ्गीतिक मनोरञ्जनका साधनहरू हुन् । माँगल गीत वरले घर छाड्नुपूर्व नै गाइने गीत हो भने रत्यौली जन्तीले बेहुली लिएर फर्किनुपूर्वसम्म गाइने मनोरञ्जनात्मक गीत हो (अर्याल, २०७६, मङ्सिर १) । माङ्गलिकबाट सुरु गर्ने विवाह संस्कारलाई रतिरागले भरिएको रत्यौलीले बिट मार्ने गर्छ । यही नेपाली विवाह प्रणालीको विशेषता हो । नारी समुदायले गाउनु, प्रहसनात्मक हुनु, नृत्य पनि सँगै हुनु, नारीका उमङ्ग, उत्कण्ठा र अभिलाषा प्रकट हुनु, नारीले पुरुषको वेशभूषामा अभिनय गर्दै नाच्नु आदि रत्यौली गीतका विशेषता हुन् (लामिछाने, ६८, पृ. १२२) । विवाहका अवसरमा र कतै कतै छैँटीका अवसरमा पनि गाइने यो संस्कार गीत नृत्यका साथ गाइने हुँदा नृत्यगीत र समूहमा गाइने हुँदा समूहगीत पनि हो । रत्यौली गीतको प्रस्तुतीकरणको ढाँचा आदि, मध्य र अन्त्यमा हुन्छ । यही क्रममा गाइने रत्यौली गीतमा पाइने मुख्य विषयलाई यसप्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

४.२.१ हास्यव्यङ्ग्य

रत्यौली गीतमा महिलाहरूले दुलही आएपछि घरपरिवारमा हुन सक्ने विविध कुरालाई हास्यव्यङ्ग्यात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरेका हुन्छन् । मनोरञ्जनात्मक भाव व्यक्त गर्नुका साथै दुलहाका घरका आमा, दिदीबहिनी तथा दुलहीतिरका सदस्यलाई समेत व्यङ्ग्य गर्छन् । रत्यौलीको मूल पात्र बेहुलाकी आमालाई बनाइन्छ । यसमा कुनै वाद्ययन्त्र प्रयोग गरिँदैन र घरेलु सामानको उपयोग गरेको पाइन्छ । हिजोआज मुजुरा, खैजँडी, मादल आदिको प्रयोग गर्न थालिएको छ । विभिन्न क्षेत्रमा रतेउली खेल्ने महिलाहरू पुरुषले सहजै देख्न नसक्ने ठाउँमा गोलो घेरा बनाएर बस्छन् । नारीहरू माथि माथि सारी सारेर अभिनय गरी रत्यौली गाउँछन् र पुरुषको भेषमा पनि महिला नै अभिनय गर्छन् । लुम्बिनी प्रदेश र गण्डकी प्रदेशतिर रत्यौलीमा पुरुषलाई प्रवेश निषेध गरिन्छ । रत्यौली मूलतः हास्य प्रधान लोकसंस्कृति हो । एउटा यस्तो संस्कृति

हो जसको हर्ता-कर्ता र दर्शक सबै महिला नै हुन्छन् । रत्यौलीमा लुठो बनेकी महिलाले अभिनयकै क्रममा महिलालाई पतिको दासी होइन, मालिकनी बनेको देखाउँछन् ।

दुलही लिन जाँदै छ राजा,
चलाइसक्नु भा छैन भाइ आज ।
दाइ गयो म जान पाइँन
फूल भरेको पुतली रेलैमा ।

माग्ने होलान् केटीका दाइ,
के नै देलान् के खाला मेरो भाइ ?
जन्तेबाख्रो बोकाको पुच्छर
भोका जन्ती टपरी घिसार ।

(शर्मा, २०७६, चैत्र १)

ससुरा वा कन्जुसे थैली,
किन दिन्थिन् सासू छन् पेट मैली ।
हे बुहारी समात कुचो,
माछो माछो होला नि भ्यागुतो ।

आज त रमाइलो हुन्छ
भोलि वचन लाउँदा पो मन रुन्छ ।

बुहारी कज्याउनी यसै घरका,
थोत्रा गाला बजाउनी वरपरका ।
देउरानी कज्याउनी यसै घरका,
थोत्रा गाला बजाउनी वरपरका
भाउजू कज्याउनी यसै घरका,
थोत्रा गाला बजाउनी वरपरका ।

(पराजुली, २०७८, असार २६)

रत्यौलीमा दुलहा र दुलहीका बाबुआमा, परिवारका सदस्य, माइती पक्ष आदिलाई व्यङ्ग्य गरिएको हुन्छ । दुलही लिन हिँडेको दुलहा चलाइ नसक्नुभएको, जन्ती भोकै भएर टपरी घिसारेको, ससुरा कन्जुस र सासू छुची भएकी, रमाइलो गरेकी सासूले दुलहीका वचन सहनुपर्ने, दाइजो ल्याउने लोभ राखेका, माइती पक्षले केही नदिएपछि हिस्स परेका जस्ता कुरामार्फत् व्यङ्ग्य गरिएको हुन्छ । साथै दुलहाका घरका सदस्यले बुहारी कज्याउने भएकाले रत्यौलीका महिलाले सितैमा थोत्रा गाला बजाएका भनी सहभागी महिलाप्रति पनि व्यङ्ग्य गरिएको हुन्छ ।

४.२.२ नारीका पीडा

नेपाली समाजमा बिहेपश्चात् छोरी दुलही बनेर केटा दुलहाका घरमा जाने चलन छ । दुलहीका रूपमा भित्रिएपछि सासूससुराको सेवासुश्रूषा गर्नुपर्ने, आज्ञाको पालना गर्नुपर्ने, उनीहरूलाई नसोधी माइती घर जान नपाइने, दिएको भाखामा घर आउनुपर्ने, कतिपय समाजमा बुहारीले घरका सबै काम गर्नुपर्ने, सासू र पतिका गोडामा तेल लगाएर मालिस गरिदिनुपर्ने परिस्थिति पनि रहेको छ । माइती घरमा रमाएर तथा बाबुआमाको माया पाएर हुर्केकी एउटी छोरी बिहेपछि पतिका घरमा गएर बुहार्तन सहनुपर्ने अवस्थालाई रत्यौली गीतमा वर्णन गरिएको हुन्छ । आफू जन्मेहुर्केको घरआँगन छोडेर पराइको घरमा गएर जीवन बिताउनुपर्ने नारीको अवस्थाको वर्णन गरिने रत्यौली गीतमा नारीका पीडा अभिव्यक्त भएका हुन्छन् ।

कस्तो रैछ छोरीको करिम,
जानुपर्ने अर्केको घरमा ।

ए बाबा म छोरी हैन र,
दाइलाई अंश मलाई केही छैन र ?

दाइलाई अंश घरमाथि पाटो छ,
मलाई भने आँधीको बाटो छ ।

मलाई लगे जन्तीले घेरेर,
बस आमा जगिया हेरेर ।

माइती घर डाँडाले छेक्यो,
भागी आउँथेँ खोलाले बाटो रोक्यो ।

(स्रोत : लक्ष्मी सापकोटा, तिलोत्तमा नगरपालिका, वडा न. ३, समावेशी टोल, रूपन्देही ।)

माथिका गीतमा छोरी भएर जन्मेपछि अर्काको घरमा जानुपर्ने बाध्यता रहेको, एउटै कोखबाट जन्मेका छोराछोरीमा भेदभाव रहेको, अर्काको छोराले एक चिम्टी सिन्दूर सिउँदोमा राखेपछि जन्म लिने बाबुआमालाई मर्दासमेत जुठो नलाग्ने, माइती घर चाहेको वेलामा जान नपाइने जस्ता नारीले भोग्नुपरेका पीडाको अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

४.२.३ अभिनय

रत्यौली गीतमा गीत र नृत्यका साथै अभिनयसमेत गरिन्छ । यसैले रत्यौली गाउने नभनेर रत्यौली खेल्ने भन्ने गरेको पाइन्छ । रत्यौली गीतमा महिलाले पुरुषको वेशभूषा लगाएर अभिनय गर्छन् । पुरुष जस्तै बनेर अभिनय गर्ने पात्रलाई लुठो भनिन्छ । लुठो बन्ने महिलाले सर्त, पाइन्ट वा दौरासुरुवाल, कोट, टोपी लगाउने, जुँगा दारी बनाउने र पुरुष जानेन्द्रियको आकार दिन केराको थम्बा, मकैको खोया, कपडाको लाठो आदिको प्रयोग गर्छन् । महिलाले पुरुष जानेन्द्रिय बनाएर हल्लाउँदै, उचाल्दै अभिनय गर्दै मनोरञ्जन दिने गर्छन् । यतिवेला कोही महिला जोगी-जोगिनी, कोही महिला दुलहा-दुलही बनेर हाँसखेल, ठट्टा र प्रहसन पनि गर्छन् (लामिछाने, २०६८, पृ. १२२) । यतिवेला रत्यौलीको वातावरण निकै रमाइलो हुन्छ । लुठो बनेकी महिलाले अभिनय गर्दा गाइने रत्यौली गीत अश्लील खालका हुन्छन् । नव वरवधूमा हुने रतिक्रियालाई अभिनयका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने भएकाले यसले मनोरञ्जन दिनुका साथै नारीका दमित यौनचाहनाको समेत प्रकटीकरण गरेको हुन्छ । लुठो बनेकी महिलाले शारीरिक हाउभाउ गर्दा स्त्री र पुरुषका विचमा

हुने यौनक्रियाको नक्कल गर्छन् । अभिनयकर्ता लुठोले विशेष गरी दुलहाका बाबुआमा र दुलहीका बाबुआमालाई व्यङ्ग्य पनि गर्छन् । रत्यौलीमा गरिने पेट बोकेको महिलाको नक्कल र प्रसवकालको अभिनय जीवन्त र सजीव हुन्छ ।

दुलहाको बाको नाम्लो लाउने पोको

दुलहा त है बरै भर्खरैको बोको

मेरा बादुरे, भर्खरैको बोको

चिउरीका बुटामुनि बुढो कमिलो

जता जता दुख्छ त्यतै लाइदेऊ अमिलो

मेरा बादुरे लाइदेऊ अमिलो

यता चिलायो मलाई उता चिलायो

यता कन्याऊ कि मैले उता कन्याऊ कि ।

(स्रोत : तुलसी रेग्मी, सुनवल नगरपालिका, वडा न. १२, भुमही, नवलपरासी)

रत्यौलीमा लुठो बनेकी महिलाले दुलहाका बाबु र आमाका यौनअङ्गका बारेमा गिज्याउँदै गाउने र अभिनय गर्ने गर्छन् । कतिपय गीतमा यौन अङ्गलाई बिम्बात्मक किसिमबाट प्रस्तुत पनि गरिएका हुन्छन् । यतिबेला लुठोले मेरा बादुरे भन्दै आफू पुरुष जस्तै सक्षम रहेको, महिला पुरुषको दासी नभएको जस्ता गतिविधिलाई अभिनयका माध्यमबाट प्रदर्शन गर्छन् ।

४.२.४ रतिरागात्मक र अश्लीलता

रत्यौली विवाह उत्सवसँग सम्बन्धित भएकाले यस्ता गीतमा प्रशस्त रतिरागात्मक पक्ष पाइन्छ । रत्यौली गीतमा रतिराग, प्रेम, यौन आदि विषयसँग सम्बन्धित गीत गाइने हुनाले शृङ्गारिकपन मुख्य प्रवृत्तिका रूपमा देखिन्छ । रतिरागात्मक भावका गीत दुलहा जन्तीका साथ दुलहीका घरतर्फ प्रस्थान गरेपछि महिलाहरू मात्र जम्मा भई गाउने गर्छन् । यस्ता शृङ्गारिक गीत बिम्बात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । रत्यौली गाउँदा महिलाले गर्ने शारीरिक हाउभाउमा समेत अश्लीलता पाइन्छ । महिलाहरूले आफ्ना भोगाइ र दमित यौनचाहनाको समेत प्रकटीकरण गर्छन् । यसलाई पुरुषदमन विरुद्धको नारी स्वतन्त्रताको अभिव्यक्ति पनि मान्न सकिन्छ । लुठो बन्ने महिला र अन्य महिलाले धक फुकाएर यौनका विषयमा गीतमै सवालजवाफ गर्छन् । नारी जातिको मात्र उपस्थिति हुने हुँदा रत्यौलीका गीतमा अश्लीलता पाइन्छ तर आजकाल त्यस्ता गीत र नृत्यमा सुधार आएको छ ।

कम्मर राम्रो पटुकीले

छाती राम्रो दुधले,

मेरा बादुरै छाती राम्रो दुधले ।

(पराजुली, २०७८, असार २६)

ढोग गरूँ कि मैले सलाम गरूँ कि ?

के के गरूँ खै मैले के के गरूँ खै ?

यता चिलायो मलाई उता चिलायो,
के के गरूँ खै मैले के के गरूँ खै ?

(स्रोत : लक्ष्मी न्यौपाने, बुटवल उपमहानगरपालिका, वडा न. १६, सेमलार, रूपन्देही ।)

बिहानै भाइ त बेहुली लिन जान्छ

साँभ्र त भाइले दुध पाउरोटी खान्छ ।

दुई चार बेत ब्याए पछि फाँचा हल्याङ हल्याङ

बुढाको जाङ्गेभिन्न नसो तल्याङ तल्याङ

मेरा बादुरे नसो तल्याङ तल्याङ

बत्तीमा तेल छैन मैला कालो छ

मोही पारेर घिउ खाने तिम्रै पालो छ

मेरा बादुरे तिम्रै पालो छ ।

(स्रोत : सुशीला शर्मा, बुटवल उपमहानगरपालिका, वडा न. १६, सेमलार, रूपन्देही ।)

शृङ्गारिक भाव व्यक्त गर्नु रत्यौलीको मुख्य प्रवृत्ति हो । यस्ता गीतमा नारी पुरुषका नखदेखि शिखसम्मका विभिन्न अङ्गप्रत्यङ्गको वर्णन सुन्दर तरिकाले गरिन्छ । रत्यौली गीतमा नारी र पुरुषका बिचमा हुने स्वाभाविक रतिक्रीडा तथा नारी र पुरुषका यौनअङ्गको वर्णन गरिन्छ । यस्ता विषय भएका रत्यौली गीतमा अश्लीलता पाइन्छ । यस्ता अश्लील भाव भएका रत्यौली गाउँदा मेरा बादुरे भन्दै गाउने गरिन्छ । दुलहाले दुलही लिएर आएपछि हुने रतिक्रीडा, सन्तान जन्माएपछि नारीको सौन्दर्य स्वलित हुने सन्दर्भ, यौनक्रिया, यौनाङ्ग आदिको वर्णन गरिएको हुन्छ । यस्ता शृङ्गारिक गीत अश्लील र श्लील दुवै खालका हुन्छन् । आजकल रत्यौली दिउँसोमा गाइने भएकाले श्लील शृङ्गारिक गीत गाइन्छन् । अश्लील गीत गाउने परम्परा क्रमशः लोप हुने अवस्थामा छन् । शृङ्गारिक तथा अश्लीलता भएका गीतमा मनुष्यमा निहित प्राकृतिक चेत प्रकट भएको हुन्छ । नारीको स्वतन्त्रता, प्राकृतिक उन्मुक्तता पाइने यस्ता रत्यौली गीतमा अश्लीलताको प्राकृतिक आद्यविम्ब पाइन्छ ।

४.२.५ संस्कार र व्यावहारिक शिक्षा

रत्यौली गीत मनोरञ्जन र शृङ्गारिक भावका मात्र नभएर नेपाली समाजमा प्रचलित रहेका संस्कार तथा सुधारका लागि व्यावहारिक सन्देश दिने खालका पनि हुन्छन् । दुलहा अन्माउँदा र दुलहीलाई दुलहाका घरमा प्रवेश गराउँदा गाइने गीतमा संस्कारजन्य विषय आएका हुन्छन् । यस्ता गीतले नेपाली समाजमा पहिलेदेखि नै चल्दै आएका संस्कार र संस्कृतिको पालना गर्नुपर्ने, छोराबुहारीले बाबुआमाप्रति कर्तव्य र जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्ने जस्ता व्यावहारिक सन्देश पनि प्रकट भएको पाइन्छ । विशेष गरी दुलहीले पतिका घरमा आएर गर्नुपर्ने कर्तव्य, दिदीबहिनीले ढोकामा घेरो हालेर डोली रोकेर उपहार तथा दक्षिणा माग्ने नेपाली समाजको प्रचलन, समाजभित्रका विकृति, विकार र अन्धविश्वासको विरोध, घरपरिवारमा मिलेर बस्नुपर्ने सल्लाह, नारी-पुरुषका यौनिक क्रियाकलापका विषयमा शिक्षा आदि पनि रत्यौली गीतमा पाइन्छ । दुलहीले कुलपरम्परा धान्नुपर्ने, वंश चलाउनुपर्ने, बुढेसकालमा सासूससुराको हेरचाह गर्नुपर्ने, समाजमा परिवारको इज्जत बढाउनुपर्ने जस्ता संस्कार र नैतिक तथा व्यावहारिक शिक्षा दिने काम रत्यौली गीतमा गरिन्छ ।

वंश धान्ने तिम्री अंश खाने तिम्री

खुसी खुसी मनैमा बस मायाले
घर धानी खानु फुलाउनु फलाउनु
मायाको डोरी कस मायाले ।

एकै मन भई बस्नु तिम्रो सधैं जय होस्
कैशै नभरोस्, तिम्लाई ठेसैं नलागोस्
नाति देख्न पाइयोस् पनाति देख्न पाइयोस्
हामी बुढाबुढीलाई जे हुनि हो होस्
हामी त डाँडाका घाम, मिलेर गरे है घरजम ।

सिको फाइब घडी हातमा
काँधका बोकी रेडियो
घर धानेर बसे है बुहारी
हामी त काशी हिँडियो

कुलकी छोरी बनेर, घरको इज्जत समाले
सिकाएर पठाइहोलिन् तिम्री आमाले
अहिले बन्यौ बुहारी, आमा नि बनौली
आमाको मन कस्तो हुन्छ, बल्ल जानौली

ताला चाबी समात नानी,
लाइदेऊ माया सबैको जुग जानी ।
दसै धारा दुधको भारा,
बुढेसकालमा देउ बाबु साहरा ।
तिमलाई दुःख दिए त आमा,
मलाई खुसी मिल्ला र खै कहाँ ।
राख सबको ख्याल,
ताल चाबी समाल ।
हाम्रो नि रुन्छ है मन,
बुहारीले नलाए वचन ।

(स्रोत : लक्ष्मी न्यौपाने, बृटवल उपमहानगरपालिका, वडा न. १६, सेमलार, रूपन्देही ।)

माथिका रत्यौली गीतमा विवाह गरेर आएकी चेलीले वंश धान्ने र अंश खाने, सासूससुरालाई नराम्रो वचन लाउन नहुने, छोरीले माइती घरबाट संस्कार सिकने, घरको श्रीसम्पत्तिको रक्षा गर्नुपर्ने, छोरोले आमालाई कहिल्यै पनि नराम्रो गर्न नहुने जस्ता नेपाली समाजका विश्वास र मान्यतालाई व्यक्त गरिएको छ ।

रत्यौली संस्कारको एउटा विशेष पक्ष जिउँती लेखन हो । जन्ती प्रस्थान गरेपछि दुलहाका घरको भित्तामा लगनग्रन्थिको समयमा चामलको पिठोले जिउँती लेख्ने गरिन्छ । जिउँतीमा जन्ती गएको, सिन्दूर हालेको, नाचेको, डोलीमा दुलही बोकेर ल्याएको, वरवधू, बाजा बजाउने दमाई आदिको चित्र बनाइन्छ । जिउँती चित्रात्मक हुन्छ । जिउँती दुलहाका दिदीबहिनीले लेख्ने चलन छ । रत्यौलीमा घरको मभेरीमा बेहुली लिन गएको बेहुला र जन्तीको प्रतीकका रूपमा भित्तामा चित्र बनाइन्छ ।

वास्तवमा त्यही चित्रलाई नै जिउँती भनिन्छ । जिउँती भनेको दुलहा दुलहीले प्रथम मधुरात्रि बिताउने कोठाको भित्तामा लेखिने चित्र हो (पराजुली र गिरी, २०६८, पृ. ४९) । अष्टमातृकाको पूजाका अवसरमा पनि जिउँती चित्र विवाहमा आवश्यक मानिन्छ । जिउँती पूजन स्थल, मूल ढोकाका खापा, यज्ञ मण्डपको निश्चित स्थान, देवता राख्ने आसनका पछाडिका भित्ता जस्ता निर्दिष्ट विभिन्न ठाउँमा जीव मातृकाको पूजनाका लागि विशेष सज्जाका लागि लेखिने अनेक थरी चित्रको आलेख हो (पन्त, २०७२, पृ. ८५) । जिउँती चित्रमुनि रातभर दियो बालेर उक्त दियोलाई निम्न नदिनका लागि पनि रतेली खेल्दै जाग्राम बस्ने प्रचलन चलेको हो । जिउँतीमा सूर्य, चन्द्र, तारा, वरपिपलका वृक्ष, पञ्चपल्लव, पशुपन्थी, देवीदेवता, शङ्खघण्ट, कलश, नवग्रह, बलेको दियो, जलाशय, छात्रा, वेशभूषा, गरगहना, कोणाकार र त्रिकोण, स्वस्तिक चिह्न आदिका चित्र हुन्छन् । जिउँतीमा आएका यस्ता चित्रले औपचारिक शिक्षा प्राप्त नगरेका निरक्षर जनसमुदायले धर्म र संस्कृतिसित सम्बद्ध विभिन्न विषयका कुरा सटिक र सघनरूपमा कसरी प्रयोगमा ल्याउँछन् र उनीहरूको बौद्धिक स्तर कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट पारेको हुन्छ (पन्त, २०७२, पृ. ८८) । आजकल जिउँती भित्तामा नलेखी कागजमा लेख्ने गरिएको छ । विवाह भएको पहिलो वर्ष पूरा भएका दिन रत्यौली खेलेर जिउँती मेट्ने चलन पनि छ । यसलाई जिउँती खेल्ने पनि भनिन्छ । एक वर्षभित्रैमा दुलहा-दुलहीबाट बच्चा जन्मने अवस्था देखिएमा बच्चा जन्मनुअघि नै जिउँती मेट्ने लोकपरम्परा रहेको छ (लामिछाने, २०६८, पृ. १२२) । विवाहका दिन खेलिनेलाई रत्यौली र विवाहको वर्ष दिनमा खेलिनेलाई जिउँती भन्ने प्रचलन छ ।

५. निष्कर्ष

रत्यौली गीत विवाहका अवसरमा गाइने संस्कार गीत हो । रत्यौली गीत दुलहा दुलही लिन जन्तीसँग गएपछि टोलछिमेकका महिलाहरू मिलेर सामूहिक रूपमा गाइने गीत हो । महिलाहरूका लागि आरक्षित यो परम्परालाई कहीं रतेउली त कतै रतेली पनि भनिन्छ । गाउँदै, नाच्दै र अभिनय गर्दै मनोरञ्जन वा रमाइलो गरिने भएकाले, दुलहाका घरतिर नारीहरू रातभर जाग्राम बसी खेलिने भएकाले, रातको समयमा गरिने रतिसँग सम्बन्धित उत्सव भएकाले यसलाई रत्यौली भनिएको हो । विवाह एउटा कर्मजनित संस्कार हो । विवाह स्त्री र पुरुषका बिचमा पतिपत्नीको सम्बन्ध कायम गराउने धार्मिक तथा सामाजिक कार्य हो । विवाह उत्सवमा मङ्गल कामना तथा रमाइलोका लागि माँगल, फाग र रत्यौली जस्ता गीत गाउने प्रचलन नेपाली समाजमा चल्दै आएको छ । रत्यौली विवाह उत्सवका वेला गाइने भएकाले यसलाई रत्यौली संस्कृति पनि भनिन्छ । विवाहपछि स्त्री र पुरुषको शारीरिक र भावनात्मक सम्मिलन हुन्छ । रत्यौली उत्सवले रति शब्दसँग पनि निकट सम्बन्ध राख्छ । रति भन्नाले प्रेम, प्रीति, अनुक्त हुनु वा कसैको वशमा बस्न रुचाउनु भन्ने बुझिन्छ । दुलहा र दुलहीबिच हुने रतिकर्मको व्याख्या र तौरतरिकाका नाटक, अभिनयको प्रस्तुति पनि रत्यौली गीतमा पाइन्छ । वर्तमानमा यो प्राचीन संस्कृतिमा विकृति थपिएर लोक वा अन्य गीत गाएर नाच्ने प्रवृत्ति पनि बढ्न थालेको छ । मनोरञ्जन प्रदान गर्नु, यौन चाहना प्रकट गर्नु, नव वरवधूका रतिक्रीडाको अभिनय गर्नु, करुणा जनित भाव व्यक्त हुनु, चेतना दिनु, हँस्यौली, ठट्ट्यौली र शृङ्गारिक भाव व्यक्त गर्नु रत्यौली गीतका प्रवृत्ति हुन् । रत्यौलीमा नयाँ दुलहा दुलहीको सम्भावित रतिक्रीडाका विषयमा विभिन्न छेडछाड र व्यङ्ग्य पनि गरिएको हुन्छ । रत्यौलीमा लुठो बनेकी महिलालाई नाटकको विदूषक पात्र जस्तै मान्न सकिन्छ, जसले रत्यौलीमा भरपुर मनोरञ्जन गराएका हुन्छन् । रत्यौली विवाहका वेला नारीहरूबाट आयोजना हुने नेपालीको मौलिक संस्कृति हो । बेहुलो अन्माउनुअघि बालेको दियो निम्न नदिनका लागि कुरेर बस्नुपर्ने र कुरेर बस्दा रत्यौली गाउने गरिन्छ । बिहेका अवसरमा पुरुष मात्र जन्ती जाने र महिला जन्ती नजाने भएकाले महिलाहरूले विवाह उत्सवलाई मनोरञ्जनात्मक किसिमले मनाउनका लागि रत्यौली गाउने र खेल्ने परम्परा नेपाली समाजमा देखापरेको हो । हिजोआज बिहे दिनमा हुने तथा महिला पनि जन्ती जाने गर्दा रत्यौलीको मौलिकता हराउँदै गएको छ । दुलहाका दिदीबहिनीको प्रत्यक्ष भूमिका हुने, उनीहरूले नै जिउँती लेख्ने चलन

भए पनि दिदीबहिनी जन्ती जाने भएकाले जिउँती संस्कार पनि लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ । पहिले रत्यौली रातिमा मात्र गाउँदा पुरुषको सहभागिता हुँदैनथ्यो भने आजकल बिहे दिनमा हुने, पुरुषहरू पनि रत्यौलीमा महिलासँगै नाच्ने, गाउने गरेको पाइन्छ । रत्यौलीमा पुरुष पनि सहभागी हुने र नाच्ने गाउने गर्ने प्रवृत्तिले रत्यौलीको मौलिकतामा ह्रास आएको छ । रत्यौली नेपाली समाजमा प्रचलित एउटा संस्कार गीत भएकाले विवाहका अवसरमा गाउने परम्परालाई जोगाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अर्याल, सुदर्शन (२०७६, मङ्सिर १ गते), खै त रत्यौलीको रतिराग ?, *अनलाइन खबर*, <https://www.onlinekhabar.com>.
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६९), *कविताको सैद्धान्तिक विमर्श*, काठमाडौँ : पाठ्य सामग्री पसल ।
- ज्ञवाली, हिरण्यलाल (२०६७), *लुम्बिनी अञ्चलका नेपाली लोकगीतको सामाजिक अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- ढकाल, घनश्याम (२०७५, फागुन २). साहित्यको अन्तर्वस्तु, *लेफ्ट रिभ्यु अनलाइन*, <https://www.leftreviewonline.com/art-culture/61853.html>.
- न्यौपाने, कुसुमाकर (२०७५, माघ २४), रत्यौली गीतको गायनक्रम र वर्तमान अवस्था, *आदर्श समाज*, <https://www.eadarsha.com.nep/article>.
- पन्त, गुड्डी (२०७२), ज्युँती रचना : एक लोक कला, *नेपाली लोकवाता* (सम्पा. गोविन्द आचार्य), काठमाडौँ : भृकुटी पब्लिकेसन, पृ. ८३-८९ ।
- पराजुली, उत्तरकुमार (२०७८, असार २६), यौन शिक्षा परम्परामा ज्युँती (रत्यौली) र वनफागु, *प्रशासन*. <https://www.prasashan.com>.
- पराजुली, मोतीलाल र गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०६८), *नेपाली लोकसाहित्यको रूपरेखा*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५८), *नेपाली लोकसाहित्य*, काठमाडौँ : एकता बुक्स ।
- लामिछाने, कपिलदेव (२०६८), *नेपाली लोकगीतको अध्ययन*, काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- लामिछाने, कपिलदेव (२०७७), *लोकसाहित्य सिद्धान्त*, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६३), *कविताको संरचनात्मक विश्लेषण*. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, तर्कना (२०७६, चैत्र १), बाउले जुठो बाँदैन् म मर्दा... *नागरिक*, <https://nagariknews.nagariknetwork.com>
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६३), *लोकवाताविज्ञान र लोकसाहित्य*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, मोहनराज (२०६३), *समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*, काठमाडौँ : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।
- सुवेदी, राजेन्द्र, (२०५७), *सृजनात्मक लेखन : सिद्धान्त र विश्लेषण*. काठमाडौँ : पाठ्य सामग्री पसल ।